International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN: **3049-2017**
IJMH 2025; 2(3): 109-113
© 2025 IJMH
www.themultijournal.com

Received: 05-06-2025
Accepted: 27-06-2025
Publish : 28-06-2025

डॉ. मनुदेवः
संस्कृत अध्यापक,
M.A, M.Phil, Ph.D,
राजकीय उच्च विद्यालय
समचाना, जिला– रोहतक, हरियाणा

Correspondence:
डॉ. मनुदेवः
संस्कृत अध्यापक,
M.A, M.Phil, Ph.D,
राजकीय उच्च विद्यालय
समचाना, जिला– रोहतक, हरियाणा

अनुमान तद्वत्ताबुद्धौ बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रतिबन्धकत्वमीमांसा कथं भवति?

डॉ. मनुदेवः

सामान्यतः तद्वत्ताबुद्धिम्प्रति तदभाववत्तानिश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य च प्रतिबन्धकत्वं भवति,तादृशप्रतिबन्धकत्वाभावनिश्चयत्वेन तदभाववत्तानिश्चयाभावस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयाभावस्य च कारणत्वंतद्वत्ताबुद्धौ स्वीक्रियते। यतो हि यत्कार्य प्रति यस्य प्रतिबन्धकता भवति तत्कार्यप्रतिबन्धकीभूतस्य वस्तुनःअभावः कारणं भवति। इत्येवं कार्यकारणभावानुरोधेन कदाचिद्दोषविशेषाजन्यज्ञाने लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञानेवा विशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धकता भवति। अत्र यदि उच्यते प्रत्यक्षात्मकतद्वत्ताबुद्धावेव विशेषदर्शनस्यप्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्। तन्नोचितम्। सामान्यरूपेणैलौकिकसन्निकर्षजन्यदोषविशेषाजन्यतद्वत्ताबुद्धिसामान्यंप्रति तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमे कस्यचन बाधकस्याभावात्, अथ चबोध्यविषयाभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य तद्वत्ताविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्।

अत्रेदं विचिन्तनीयं लौकिकसन्निकर्षजन्यं दोषविशेषाजन्यं च यत् तद्वत्ताबुद्धिरूपमाहार्यज्ञानं भवतितं प्रति विरोधिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात्। यतो हि आहार्यज्ञानं न केनापि प्रतिबद्धं भवति, न वाकस्यापि प्रतिबन्धकं भवति, यथा घटाभाववद्भूतलमित्याकारकबाधनिश्चयसत्त्द्दशायां तदुत्तरकाले यदि भूतलेघटज्ञानं मे जायताम् इत्याकारिकेच्छा, तदुत्तरं घटवद्भूतलम् इत्याकारकं प्रत्यक्षं भवत्येव। अतः आहार्यज्ञानंनहि केनापि प्रतिबद्धं न वा कस्यापि प्रतिबन्धकम्। इत्थं घटाभाववद्भूतलम् इति बाधनिश्चयदशायां भूतलेघटस्य चाक्षुषप्रत्यक्षं मे जायताम् इत्याकारकेच्छासत्त्वे घटवद्भूतलमित्याकारकमाहार्यचाक्षुषं तत्र जायते। अतःकथं तद्वत्ताबुद्धिम्प्रति तदभाववत्तानिश्चयस्य विरोधित्वमित्याशङ्कायामुच्यते आहार्यचाक्षुषप्रत्यक्षेचाक्षुषप्रत्यक्षविषयिण्याः इच्छायाः कारणत्व-स्वीकारान्नेहि इच्छारूपकारणमन्तरा विरोधीभूतबाधनिश्चयसत्त्वेघटवद्भूतलमित्याकारकं प्रत्यक्षं सम्भवति। प्रत्यक्षकारणीभूताया इच्छाया अभावात्। इच्छासत्त्वे चघटवद्भूतलमित्याकारकं ज्ञानं भवत्येव। अतः लौकिकसन्निकर्षजन्यदोषविशेषाजन्य-अनाहार्यतद्वत्ताबुद्धिं प्रत्येवतदभाववत्तानिश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य च प्रतिबन्धकत्वात्रहि तादृशस्थले आहार्यचाक्षुषत्वानुपपत्तिः।

किञ्च यत्र विशेषदर्शनं तिरस्कृत्य विशेषदर्शनसत्त्वेऽपि तदधीनं स्मरणमपि तत्रानुभूयते तदा तादृशस्थलेनहि विशेषदर्शनं तद्वत्ताबुद्धौ प्रतिबन्धकम्। इत्थं विशेषदर्शनकाले नाम एककोटिकव्याप्यवत्तानिश्चयकालेतस्य तद्वत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकतया नहि अपरकोट्यनुभवं कर्तुं शक्यते। तादृशानुभवं प्रति विशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धकत्वात्। यदि तत्र स्मरणस्यानुभवः तर्हि एवमभ्युपेयं यत् पूर्वमज्ञाततद्वत्तानुभवस्यैव विशेषदर्शनान्तरंस्मरणं जायते, न तु तद्विषयीभूतं विशिष्टं ज्ञानं भवति, यावद्विशेषदर्शनेन तत्राप्रामाण्यग्रहो जायते। तथा चज्ञानत्वमेव विशेषदर्शनस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकमभ्युपेयं न त्वनुभवत्वं विशेषदर्शनप्रतिबध्यतावच्छेदकम्,अनुभवत्वस्य जातित्वे प्रमाणाभावात्। यदि स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमेव विशेषदर्शनप्रतिबध्यतावच्छेदकं स्वीक्रियेततदा गौरवं स्यात्। यथोक्तं दीधितिकृता न च प्रत्यक्ष एव तथा इति। अर्थात् विशेषदर्शनप्रतिबध्यतावच्छेदकंप्रत्यक्षत्वमेव लाघवात्, इति कथनं न समीचीनं, सामान्यधर्मस्य ज्ञानत्वस्य तदभाववत्तानिश्चयस्यतदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य च प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे कस्यचन बाधकस्याभावात्। तथा चतदभावव्याप्यवत्तानिश्चयः यथा तद्वत्ताप्रत्यक्षे प्रतिबन्धकः तथैव तद्वत्तद्विषयकशाब्दबोधेऽपि प्रतिबन्धकोभवति। एवञ्च ज्ञानसामान्यं प्रति तदभाववत्तानिश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य चप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमादतिरिक्तप्रतिबन्धकत्व कल्पनायाः विरहात् व्यभिचारसन्देहः नहि कार्यकारणभाव-कल्पनायांविरोधि सम्भ-वतीति।

किञ्च लोके दृश्यते यदा ऊर्ध्वत्वादिरूपसामान्यधर्मज्ञाने जाते सति यदि विशेषदर्शनम् अर्थात्स्थाणुत्वव्याप्य-वक्रकोटरादिमानयम् अथ च पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयम् इत्याकारकविशेषदर्शनयोरभावेअयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा इत्याकारकस्थाणुत्ववत्ताविषयकसंशयः जायते, तादृशसंशये स्थाणुत्वव्याप्यवक्र-कोटरादिमानयम् इत्याकारक-विशेषदर्शने संशयो न जायते। अतः तद्वत्ताबुद्धिं प्रति विशेषदर्शनं प्रतिबन्धकम्।इत्थं तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य या प्रतिबन्धकता तत्र तद् व्याप्यवत्ताज्ञानस्योत्तेजकत्वमवश्यंस्वीकार्यम् अन्यथा कोटिद्वयव्याप्यदर्शनदशायां प्रत्यक्षात्मकोऽपि संशयः न स्यात्। यथा- वह्निव्याप्यधूमवानयंपर्वतः इत्येको कोटिः अपरा च वह्न्यभावव्याप्यजलवान् पर्वतः इत्याकारकविरोधिकोटि-द्वयव्या-प्यवत्ताज्ञानकालेसंशयः समुत्पद्यते, स न स्यात्। यतो हि तत्प्रति-बन्धकस्य वह्न्यभावव्याप्यवत्तानिश्चयात्मककोटेः विद्यमान-त्वात्। अतः वह्न्यभावव्याप्यवत्ता-निश्चयनिष्ठसंशयप्रतिबन्धकतायां वह्नि-व्याप्यधूमवान् पर्वतःइत्याकारकनिश्चयाभावविशिष्टत्वं निवेश-नीयम्। तथा निवेशे सति वह्निव्याप्यवत्तानिश्च-यकालीन-वह्न्यभाव-व्याप्यवत्तानिश्चयस्य उत्तेजकाभावविशिष्टत्वेन प्रतिबन्ध-कत्वं संशयप्रत्यक्षं प्रति निश्चितम्। उत्तेजकस्यवह्नि-व्याप्यधूमव-तारूपविशेषदर्शनस्य तत्र विद्यमानतया वह्निव्या-प्यवत्तानिश्चय-विरहविशिष्ट-वह्न्यभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्याभावात् तादृशस्थले विशिष्टप्रतिबन्धकस्य वह्न्यभावव्याप्यवत्तानिश्चय-रूपस्याभावात् भवति संशयः। अतः तादृशस्थले संशयानुभवसत्त्वे नास्ति किञ्चिद्बाधकम्। एवञ्चसत्प्रतिपक्षस्थले उभयोः विरोधिपरामर्शयोः संवलनदशायामुत्तेजकस्यापि समवधानत्वात् तत्र नहिवह्न्यभाव-व्याप्यवत्तानिश्चयेन वह्निमताबुद्धेः अथवा वह्निव्याप्यवत्ता-निश्चयेन वह्न्यभावानुमितेः प्रतिरोधः। अतःसत्प्र-तिपक्षस्थले संशयानुमितिः निर्विघ्नैव। अत एवोक्तं दीधितिकृद्भिः विशेषान्तरदर्शनविरहविशिष्टमेवविरोधिज्ञानं तद्वत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकं भवति। एवञ्च वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वतः इत्याकारक-निश्चय-विरह-विशिष्टवह्न्यभावव्याप्यवत्ताविधेयकज्ञानुमितेः प्रतिबन्धकः, एवं वह्न्यभावव्याप्यवत्तानिश्चयविरहविशिष्ट-वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः इत्याकारकनिश्चये एव वह्न्यभावानुमितेःप्रतिबन्धको भवति। सत्प्रतिपक्षस्थले उत्तेजकप्रतिबन्धकयोः सहावस्थानात् नहि वह्निमत्त्ववह्न्यभाववत्त्वविषयक-ज्ञानयोः प्रतिबन्धः सम्भवति। फलतः संशयानुमितिः स्यादित्याकारकजिज्ञासायां दीधितिकृतोक्तं यत्यावत्कालपर्यन्तं

वह्निव्याप्यवत्तावह्न्यभावव्याप्यवत्तावगाहिपरामर्शयोरन्यतरस्मिन् अप्रामाण्यं गृह्यतेतावत्कालपर्यन्तमनुमितेः नहि प्रतिरोधः। परन्तु परस्परविरोधिनोः परामर्शयोर्मध्येकस्मिन् परामर्शेऽप्रामाण्यं गृह्यतेतदा भवति तदाकारानुमितेः प्रतिबन्धः। एवज्ञानयोः परामर्शयोरेकतरमप्रमा इत्येवं रूपेण सामान्यतःतत्राप्रामाण्यग्रहे जाते विशेषतः उभयत्रैवाप्रामाण्यस्य संशयो जायते। अतस्तत्र प्रत्यक्षसंशयः भवति, यतो हिअगृहीताप्रामाण्यकविशेषदर्शनस्यैव तद्वत्ताबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वस्याभ्युपगमात्। अत एव अप्रामाण्यसंशया-त्संशयरूपाऽनुमितिः नहि कथमपि सम्भवति। यतो हि अनुमिति प्रति अगृहीताप्रामाण्यकपरामर्शस्यैवकारणत्वाभ्युपगा-मादुभयो-

परामर्शयोर्मध्ये एकस्मिन्नपि अप्रामाण्यग्रहे अपरेणागृहीता प्रामाण्यकेन विरोधिभूतेनपरामर्शणैतत् परामर्शस्य प्रतिरोधात् नहि संशयानुमितिः सम्भवति।

इदमत्रावधेयम्। पक्षधरमिश्रमते' तद्वत्ताबुद्धिम्प्रति तदभाव-व्याप्यवत्तानिश्चयः प्रतिबन्धकः। एतादृशप्रति-बन्धकतायां तद् व्याप्यवत्तानिश्चयस्योत्तेजकत्वं भवति। अतः तदभाव-व्याप्यव-त्तानिश्चयसत्त्वेऽपि यदि तद्व्याप्यवत्तानिश्चयः जायते तदापि प्रत्यक्षसंशयो न भवति। तथैव तद् व्याप्यवत्तानिश्चयस्य तदभावव्याप्य-वत्तानिश्चयरूपस्य वा सत्त्वेऽपि न संशयानु-मितिरुत्पद्यते। यतो हि व्याप्यवत्तानिश्चयः व्यापक-वत्तानिश्चयस्यजनकः भवति। अतः वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयेन पक्षधर्मिकवह्निमत्ताबुद्धेरेवोत्पद्यते, यतो हि तद्व्याप्यवत्तानिश्चयरूपं कारणं तद् व्यापकवत्तानिश्चयरूपकार्यस्यैव जनकं भवति, न तुतादृशव्याप्यवत्तानिश्चयरूपकारणेन कथमपि संशयाकारानुमितिः सम्भवति। यतो हि अवधारणात्मकानुमितौव्याप्यदर्शनजन्यप्रत्यक्षे एव कारणं भवति। इत्थम् अवधारणास्वरूप-सामग्रीसमाजात् अवधारणात्मकज्ञानमेवसम्भवति न तु संशयः, अवधारणात्मक-ज्ञानस्य संशयप्रतिबन्धकत्वात्। किञ्च एककोटकावधारणात्मक-निश्चयेतद्विरोधिकोट्यवधारणजनकीभूतस्य प्रतिबन्धकत्वाभ्युप-गमात्। अस्यां परिस्थितौ विरोधिकोटिद्वय-साधनीभूतविरोधि-कोटिद्वयविषयकावधारणात्मकनिश्चयस्य कथमप्यसम्भवात्, द्वयोः विरोधिनोःएकत्रैकस्मिन्नधिकरणेऽविद्यमानत्वात्। यदि विरोधिनोः तद् व्याप्यवत्तानिश्चयतदभावव्याप्यवत्तानिश्चययोःएकस्मिन्नधिकरणे विद्यमानत्वं स्वीक्रियते तर्हि तयोः परस्परं प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावोऽपि न स्यात्। यदितद् व्याप्यवत्तानिश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य च एकत्रावस्थितिः स्वीक्रियते तर्हिउभयकोटिविषयकनिश्चयात्मकवाधारणात्मकज्ञानमेव स्यात्। एतद् विषये इष्टापत्तिमपि कर्तुं न शक्यते, यतो हियत्रोभय-कोटिकव्याप्यवत्ताज्ञानं भवति तत्र संशयस्यैवोत्पद्यमानतया अथ च अवधारयामिइत्याकारकनिश्चयानुव्यवसायस्यानुभूयमानत्वेन

कोटिद्वयव्याप्यवत्तानिश्चयस्थले च तद् व्याप्यवत्ताज्ञानस्यतद-भावव्याप्यवत्तानिश्चयाज्ञानेन अप्रयोजकतया विशेषदर्शनदशायां यथा विशेषणज्ञानादिघटितादृशसामग्रीसमाजात् प्रत्यक्षात्मकसंशयो जायते तादृशकोटिद्वयव्याप्यवत्तानिश्चयस्थलेऽपि विद्यमानतया भवति तादृशस्थले संशयात्मकंप्रत्यक्षम्। किन्तु अनुमितिस्थले अवधारणात्मकनिश्चयस्थलसामग्र्यतिरिक्ता काचन सामग्री नहि कल्पिता,प्रयोजनाभावात्। अस्यां परिस्थितौ तत्र स्थले नहि काचन संशयानुमितिः भवितुमर्हति।

इदमत्र विचिन्तनीयं, यत्र विशेषदर्शनदशायां विरोधिकोटि-द्वयजनकीभूतायाः सामान्यसामग्र्याः संशयोजायते तत्र संशये विशेषणज्ञानादिघटिता सामग्र्यपि विद्यते। अतः प्रत्यक्षात्मक-संशयस्तु भवतिपरन्त्वनुमितिस्थले उभयकोटिव्याप्यवत्ताज्ञानाति-रिक्तं किञ्चिदन्यत्कारणं नापेक्षते। अतः तत्र परस्परंवह्नि-व्याप्यवत्ताज्ञानेन वह्न्यभावानुमितेः प्रतिबन्धः, एवं तादृशेन वह्न्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानेन तदनुमितेरपि प्रतिबन्धःजायते। अतएव कथमपि परस्परविरुद्धोभयकोटिविधेयिका एव धर्मिका संशयाकारानुमितिः कथं भवेदिति।

वस्तुतः पक्षधरमिश्रमते' अवधारणात्वं तावन्नहि सामान्यतः निश्चयत्वं, यतः विपरीतकोटेःअनुमितिदशायां विशेषदर्शनाधीन-निश्चयोत्तरम् अवधारयामि इत्याकारक अनुव्यवसायः नोत्पद्यते, किन्तुनिर्णयत्वम् उत्कटनिश्चयत्वम्। उत्कटता च विषयताविशेष-रूपैव, विषयतातिरिक्तास्य कस्यचिदन्यस्यऔत्कट्यस्य विवेचयितु-मशक्यत्वात्। अतः – विषयताविशेषरूपौत्कट्यविशिष्टनिश्चय-त्वमेवप्रत्यक्षानुमितिसाधारणः, व्याप्यवत्तानिश्चयस्य प्रतिबध्यता-वच्छेदकश्च भवति। अत्र च निश्चिनोमि अवधारयामिइति प्रतीत्योः समानाकारतया निश्चयत्वमेव अवधारणात्वमभ्युपेयम्। इत्थं

मिश्राणामेतन्मतं यत्विषयतावि‌शेषरूपौत्कट्यविशिष्टनिश्चयत्वमेव अवधारणात्वमित्यस्मिन् मते नहि दीधितिकृतां निर्भरत्वमिति।

अत्रेदमपि विचारणीयं यत् विरोधिनः ज्ञानस्य विद्यमान-तादशायामपि यदि तद्वत्ताबुद्धिविषयिणी इच्छाजायते, तदा आहार्यज्ञानमुत्पद्यते। यथा ह्रदो वह्न्यभाववान् इत्याकारक-बाधनिश्चयस्य सत्त्वेऽपि ह्रदे वह्निज्ञानंमे जायताम् इत्याकारिका इच्छा यदा जायते तदा वह्न्यभाववान् ह्रदः वह्निमान् इत्याकारकमाहार्यज्ञानमुत्पद्यते।तन्निर्वाहाय अनाहार्यत्वमपि प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम्। तच्च अनाहार्यत्वंस्व-विषयत्वस्वाव्यवहितोत्तरत्वोभयसम्बन्धेन इच्छाविशिष्टप्रत्यक्षत्वरूपं वाच्यम्। एवञ्चअनाहार्यकिञ्चिद्विषयक-किञ्चिद्धर्मप्रकारकतद्वत्ताबुद्धिम्प्रति तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्।तादृशानाहार्यत्वस्य च स्वत्वघटिताव्यव-हितोत्तरत्वघटितत्वेनानुगतस्य प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावस्य दुर्वचत-यास्वत्वस्य तत्तद्-व्यक्तौ अनुगतधर्मत्वाभावात् तत्तद्-व्यक्तित्वेनैव तद्वत्ताबुद्धेः प्रवेशः कर्त्तव्यः। तथा चस्वाव्यवहितोत्तरत्वस्व-विषयत्वोभयसम्बन्धेन तत्तदिच्छाव्यक्तिविशिष्टप्रत्यक्षभिन्नत्वरूपम-नाहार्यत्वंप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ अवश्यं निवेशनीयम्। एवञ्च तत्तदिच्छान्यव्यक्तिस्वरूपाणां

प्रतियोगिनांमसंख्यातयातत्संसर्गभेदानां प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् निवेशनीयतया महद्गौरवमापद्येत। यथोक्तं भट्टाचार्यैः इदंत्ववधेयम्। विरोधिज्ञानदशायामाहार्य-ज्ञानोपपत्तये यदि निरुक्तमनाहार्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेश्यतेतदा तस्याव्यवहितोत्तरत्व-घटिततयाऽव्यवहितोत्तरत्वस्य चानुगतस्य दुर्वचतया इच्छाव्यक्ति-समसंख्यभेदानांनिवेशनीयतया महद्गौरवम्, इच्छायाः आहार्यज्ञान सामग्रीघटकत्वानिर्वाहाय तस्याः तद्धेतुताधिक्यं चेति इच्छायाउत्तेजकत्वपक्ष एव समुचितः इति। तथा च इच्छायाः आहार्यज्ञानजनकत्वेन आहार्यसामग्रीघटकत्वनिर्वाहाय इच्छायाः आहार्यज्ञानहेतुताधिक्यमपि प्रवेशनीयम्। इत्थं गुरुभूतस्याहार्यत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौनिवेशअपेक्षा इच्छायाः उत्तेजकत्वेन निवेश एव उचितः। तथा च प्रत्यक्षशाब्दादिसाधारणः नप्रतिबन्धकत्वैक सम्भवः। यतः विरोधिनज्ञानसत्त्वे चाक्षुषत्वादिकप्रकारकेच्छासत्त्वे स्पार्शनप्रत्यक्षं न जायते। अतःतत्तद्-जातीयप्रत्यक्षेच्छानां विशेषतः उत्तेजकत्वमभ्युपेत्य विरोधिविशेषदर्शनस्य तत्तद्-जातीयप्रत्यक्षं प्रतिपृथक्-पृथक् प्रतिबन्धकतायाः अवश्यं कल्पनीयत्वात्। प्रत्यक्षस्थले एककोटिनिश्चयविषयकेच्छाविरहविशिष्ट-अपरविशेष-दर्शनस्य पूर्वकोटिप्रतिबन्धकतया संशयः न जायते, अपि तु एककोटिव्याप्यवत्तारूप-विशेषदर्शनाभावदशायां यदि तदभावस्व-रूपअपरकोटिव्याप्यवत्तानिश्चयः जायते तर्हि तद्व्याप्यवत्ताकोटितः जायमानस्य तत्कोटिविषयकज्ञानस्य विरोधिकोटिव्याप्यवत्तानिश्चेने प्रतिरोधोऽत्रहि तत्र संशयः सम्भवति।अनुमितिस्थले च पृथक्प्रतिबन्धकतायाः अप्रामाणिकत्वात् संशयानुमितेर्दुर्वैरेव स्यादिति।

अत्र यदि स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणक्षण-ध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वरूपमव्यवहितोत्तरत्वं निवेश्यते तदा अनुगतमः। यदि च स्वाभावप्रतियोगित्व-स्ववृत्तित्त्व-स्वविषयत्व-स्वसमानाधिकरण्यैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन इच्छाविशिष्टत्व-मनुगताव्यवहितोत्तरत्वमित्येवंरूपमव्यवहितोत्तरत्वं निवेश्य प्रति-बध्यप्रतिबन्धकभावः समाध्यते तर्हितथाविधाव्यवहितोत्तरत्व-घटितेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षान्यत्वरूपस्य अनाहार्यत्वस्य प्रतिबध्यता-वच्छेदककोटौ निवेशेनहि गौरवम्। तथापि चाक्षुषस्पार्शनादिभेदेन प्रत्यक्षस्य षड्विधत्वेन प्रत्यक्षस्थलेचाक्षुषप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्ट-तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं, तदभावनिश्चयत्वेन चप्रतिबन्धकाभावमुद्रया चाक्षुषं प्रति कारणत्वं वाच्यम्। इत्थमेव षड्विधप्रत्यक्षस्थलेतत्तत्प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टतदभावव्याप्यवत्तानि श्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम्, एवं तदभावव्याप्यवत्ता-निश्चयरूप-प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं वाच्यम्। इत्थं कारणत्वप्रति-बन्धकत्वकल्पनाया गौरव स्यादातः चाक्षुषेच्छत्वादिलघुधर्म-पुरस्कारेण कारणताषट्कस्य इच्छाविशिष्टान्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति विरोधिनिश्चयाभावत्वेनकारणत्वकल्पने भवति लाघवम्। अस्यां परिस्थितौ विरोधिनिश्चयप्रतिबन्धकता-वच्छेदककोटौविरोधि-निश्चयविशिष्टान्यतद्वत्ताबुद्धिरेव निवेश्यते। तथा च अव्यहितोत्तर-त्वसम्बन्धेनविरोधिनिश्चयविशिष्टान्यतद्वत्ताबुद्धिम्प्रति विरोधि-निश्चयः प्रतिबन्धकः। इत्थं प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावे स्वीकृतेसति अत्र प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावे दोषविशेषाजन्यत्वस्याप्रनिवेशाद् भवति लाघवम्। यथोक्तं गदाधरैः'तदाऽव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन विरोधिनिश्चयानवच्छिन्नत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमङ्गी-क्रियताम्, तथा सतिदोषविशेषाजन्यत्वादेरप्रनिवेशनीयता लाघवात् इति। एवञ्च यदा साध्यव्याप्यवत्तानिश्चयः साध्याभावव्याप्य-वत्तानिश्चयश्च विद्यते तदानीं संशयानुमितेः स्वीकारेऽपि तादृश-प्रतिबन्धकाभावरूपकारणस्यनहि व्यभिचारः। विरोधिपरामर्श-भावेन अघटिताया एवानुमितिसामग्र्याः अनुमित्युत्पत्तिप्रयोजक-त्वस्वीकारात्तादृशस्थले नहि व्यभिचारशंकावकाशः। प्रकृतानुमितौ विरोधिनिश्चयविशिष्टान्यत्वस्याभावात् नहिसंशयानुमितित्वमे-तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपित-प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तम्। यतो हि विरोधिपरामर्शभावाघटिताया एवानुमितिसामग्र्याः अनुमित्युत्पत्ति-प्रयोजकत्वस्वीकारात्। प्रकृते चविरोधिपरामर्शभावेनाघटितैव सामग्री विद्यते। अतः उभयपरामर्शसत्त्वेनाभयपरामर्शेन जायमानायाःसंशयाकारानुमितेः विरोधिनिश्चयविशिष्टान्य-त्वस्या-भावात्रहि संशयानुमितेः एतादृशविरोधिनेिश्चयेन प्रतिबध्यता-सम्भवति। अतः वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः, वह्न्यभावव्याप्य-जलवान् पर्वतःइत्याकारकविरोधिभूतपरामर्शद्वयसम्वलनदशायां भवति संशयाकारानुमितिः इत्येवं रत्नकोशकाराः प्रतिपादयन्ति।

इत्थमव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन विरोधिनिश्चयविशिष्टान्यतद्वत्ता-बुद्धिम्प्रति तद्विरोधिनिश्चयस्यप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेन वह्न्यभाव-व्याप्वान् पर्वतः इत्याकारकाश्रयासिद्धिः यादृशस्थले विद्यते तत्र वह्निमान्पर्वतः घटवान् इत्याकारिकाऽनुमितिर्न जायते। तादृशानुमितेर्वारणाय वह्निप्रकारकानुमितावपि वह्न्यभावव्या-प्वान्पर्वतः इत्याकारिकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वमवश्यमेव स्वीकरणीयम्। एवञ्च वह्निप्रकारकशंशयानुमितिम् प्रत्यपिवह्न्य-भावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वमवश्यमेव स्वीकरणीयम् अतो न संशयानुमितेरसम्भावना, इतिकथनम्अपि नहि साधु प्रतिभाति। विरोधिनिश्चयविशिष्टान्यतद्वत्ताबुद्धित्वेन प्रतिबध्यताया उक्तप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावे निविष्टतया एतादृशसंश्यानुमितेरपि विरोधिनिश्चयविशिष्टस्यानुमितिपदेन धर्तुं शक्यतया, योहि संशयानुमितेः वारणं क्रियते तन्न समीचीनम्। यतो हि संशयानुमितिस्तावत् विरोधिनिश्चयविशिष्टैव जाता,न तु विरोधिनिश्चयविशिष्टान्या। अतो न तत्र विरोधिनिश्चयनिष्ठ-प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यता-वच्छेदकाक्रान्तत्वम्। एवञ्च नहि

तत्र संशयानुमितिप्रसङ्गः। तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य विरोधिनिश्चया-नवच्छिन्नबुद्धेः प्रतिबन्धकतायां फलानुरोधेन साध्यविशिष्टपक्षकानुमितिसामग्र्या तदभावव्याप्यवत्तानिश्चय-स्यप्रतिबन्धकताया तादृशतदभावव्याप्यवत्तानिश्चयाभावस्यानुमिति-सामग्र्यामन्तर्भावेऽपि प्रयोजनविरहात्घटविधेयकानुमितिसामग्र्याः तदन्तर्भावानुपगमादतः भवति संशयानुमितेरुपपत्तिः।

अत्रेदं विचिन्त्यम्। तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य प्रत्यक्षस्थले या विरोधिनिष्ठप्रतिबन्धकता विद्यतेतत्र प्रतिबन्धकतायामिच्छाना मुत्तेजकत्वम्। एतादृशमतावलम्बिनामयमाशयः प्रत्यक्षविरोधिन्याः तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयात्मकसामग्र्याः सत्त्वेऽपि यदि तत्प्रकारकं प्रत्यक्षं मे जायतामितीच्छा विद्यते, तदाप्रत्यक्षो भवति। अतः प्रत्यक्षात्मकज्ञानं प्रति तदभाववत्तातदभावव्याप्यवत्तानिश्चय-निष्ठप्रति-बन्धकतायाम्इच्छाविरहविशिष्टत्वं निवेशनीयम्। तथा च प्रत्यक्षविषयिण्यामिच्छायां सत्यां तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयः तत्कारकप्रत्यक्षं न प्रतिबन्धकः, इत्येवं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः स्वीक्रियते। एवमेव परोक्षशाब्दादिबोधस्थलेतदभावव्याप्यवत्ता-निश्चयनिष्ठाः प्रतिबन्धकतायाः निरूपिता प्रतिबध्यतावच्छेदकता प्रत्यक्षान्यत्वविशिष्टज्ञानत्वेएव स्वीकरणीयम्, न तु तत्प्रकारक-शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम्। न वातदभावप्रकारका-नुमितित्वावच्छिन्नं प्रति विरोधिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम्। एवं यदि स्वीक्रियते तदाशाब्दत्वादीनानाधर्मा-वच्छिन्नप्रतिबध्यतायाः निवेशे गौरवप्रसङ्गात्। एवञ्च नहि विरोधिपरामर्शद्वय-निश्चयदशायांसंशयानुमितित्वप्रसङ्गः।

अत्रेयमाशङ्का जायते यत् प्रत्यक्षत्वज्ञानत्वयोः विद्यमाना या प्रतिबध्यतावच्छेदकता सा प्रत्यक्षान्यत्वविशिष्टज्ञानत्वे एवाभ्युपेया अनतिप्रसक्तत्वात्। तत्र च प्रत्यक्षान्यत्वविशिष्टज्ञानत्वेन, ज्ञानत्वविशिष्टप्रत्यक्षान्यत्वेन वा प्रतिबध्यत्वमित्यत्र विनिगमना-भावात् पृथक् पृथगेव प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोःप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं वक्तव्यमित्येवं वक्तुं न शक्यते, प्रत्यक्षान्यत्ववैशिष्ट्यस्य गुणत्वादावपि विद्यमानतयायदि प्रत्यक्षान्यत्ववैशिष्ट्येन रूपेण ज्ञानत्वस्य निवेशः क्रियते तदा इतरव्यावृत्तसम्बन्धात् ज्ञानत्वस्य च विशेष्यत्वेतत्र ज्ञानत्वस्य विशेष्यतावच्छेदकरूपेण निवेशनीयतया गौरवं स्यात्। अतो नहि प्रत्यक्षान्यत्वविशिष्टज्ञानत्वेनप्रतिबध्यता अपि तु स्वतो व्यावृतज्ञानत्वविशिष्ट-प्रत्यक्षान्यत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमभ्युपेयम्।

केषाञ्चिन्मते' महानसीयवह्निनर्नास्तीति महानसीयवह्निनिष्ठप्रति-योगितायां महानसीयत्वविशिष्टत्वेन वह्नि-त्वस्यानुपस्थिति-दशायामपि यथा धर्मीभूतमहानसीयवह्निरूपप्रतियोगिविशेष-णीभूतेषु महानसीयत्व-वह्नित्वादिधर्मेषुपरस्परं विशेष्यविशेष-णभावानापन्नेष्वपि भवति महानसीयत्वे वह्नित्वे च प्रतियोगिता-वच्छेदकत्वम्। ताद्रशस्थलेकेवलस्य महानसीयत्वस्य वह्नित्वस्य वा महानसीयवह्निनिष्ठप्रतियोगिताया अतिप्रसक्तत्वेऽपि अवच्छेद्य-भूतायांमहानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितायां महानसीयत्ववह्नि-त्वरूपनाना-धर्माणामवच्छेदकत्वं भवति, यतो हिएतादृशस्थले महानसीयत्ववह्नित्वरूपसमुदायस्यैवानतिप्रसक्तत्वेन प्रतियोगिता-वच्छेदकत्वकल्पनात्। यद्यपिमहानसीयवह्निनर्नास्तीत्यात्रावच्छेदकस्य महानसीयत्वस्य विशेषणसम्बन्धस्य च भिन्नतयामहानसीयत्व-वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायाः भिन्नत्वेऽपि तादृशमहानसीयत्ववह्नि-तोभय-निष्ठावच्छेदतानिरूपितायाः महानसीयवह्न्यभावीयप्रति-योगिताया अवच्छेद्यभूताया न भेदः स्वीक्रियते। यतो हि अवच्छेद्यप्रतीतौअवच्छेदकप्रकारीभूता विषयता यदि भिन्ना-भिन्ना भवति तदैव अवच्छेद्यस्य भेदः, अवच्छेदकस्य भेदेनविशेषण-सम्बन्धस्य च भेदेन अवच्छेद्यभूता प्रतियोगिता भिन्नाभिन्ना न भवति।प्रकृतेमहानसीयवह्निनर्नास्तीत्याकारकप्रतीतौनानाधर्मप्रकार-कसमूहालम्बनज्ञानावृत्तिद्वयादिनिष्ठविषयताया ऐक्यात् नहितत्र महानसीयवह्न्यभावीय-महानसीयवह्निनिष्ठायाः महानसीयत्ववह्नितोभयावच्छिन्नायाः प्रतियोगितायाः भेदः, अपिल्लैक्यमेव यथा तत्र महानसीयवह्निनर्नास्तीति प्रतीतौ महानसीयवह्निनिष्ठप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकतामहानसीयत्वे वह्नित्वे च एकै व, तथैव प्रकृते प्रत्यक्षान्यत्वविशिष्ट-ज्ञानत्वावच्छिन्नात्मकधर्मीविशेषणताऽपन्ने परस्परंविशेष्यविशेषण-भावानापन्नयोरपि प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोः तादृशज्ञाननिष्ठप्रतिबध्य-तानिरूपिता-वच्छेदकतायाःप्रत्यक्षान्यत्वे ज्ञानत्वे च सत्त्वे नहि किञ्चिद्बाधकम्। अत एतदुभयधर्मावच्छिन्नप्र-तिबध्यताया ऐक्यमित्येवंकेचन प्रतिपादयन्ति। तन्मतं निराकर्तुमाह गदाधरः तत्र। प्रत्यक्षान्यत्वसहित-ज्ञानत्वेन धर्मिणो युगपदुद्बावनेएकतरस्या-परधर्मितावच्छेदकत्वभानमावश्यकं समूहालम्बनविलक्षणधर्मिता-वच्छेदककोभयभानस्या-प्रामाणिकत्वादिति प्रत्यक्षान्यत्वधर्मिता-वच्छेदकतापत्रज्ञानत्व-प्रकारिकाया ज्ञानत्वधर्मिकावच्छेदकतापत्र-प्रत्यक्षान्यत्वप्रकारिकायाश्च धर्मिविषयतायाः भेदेन प्रतिबध्य-ताभेदस्यावश्यकत्वात् इति। अयमाशयःप्रत्यक्षान्यत्वविशिष्टज्ञानत्वेन तदभावव्याप्य-वत्तानिश्चयरूपविरोधिनिश्चयप्रतिबध्यकतानिरूपित-प्रतिबध्यतायाअभ्युपगमे यदि धर्मिणः युगपदुद्बावनं क्रियते तदैकत्रापरधर्मितावच्छेदकत्वभानमावश्यकम्।

यदिप्रत्यक्षान्यत्वविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबध्यता स्वीक्रियते, तदा ज्ञानं धर्मी, अथ च प्रत्यक्षान्यत्वं धर्मितावच्छेदकत्वेनभासते।

यदि ज्ञानत्व-विशिष्टप्रत्यक्षान्यत्वेन प्रतिबध्यता स्यात् तदा प्रत्यक्षान्यत्वं धर्मी, तदवच्छेदकतया ज्ञानत्वंभासते, न तु केवलं प्रत्यक्षान्यत्वं ज्ञानत्वञ्च पृथक्-पृथक् प्रतिबध्यतावच्छेदकं भवति। यतो हि समूहालम्बनतःभिन्नज्ञाने निर्धर्मितावच्छेदकत्वेनोभयभानं नहि प्रामाणिकम्, विरोधिनज्ञानवत् विरोधिविज्ञानसामग्र्याः तद्वत्ताबुद्धिसामान्यं प्रति प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमे लौकिकसन्नि-कर्षजन्यः प्रत्यक्षात्मकसंशयोऽपि नहि सम्भवति।लौकिक-सन्निकर्षजन्यदोषविशेषाजन्यतद्वत्ताबुद्धिसामान्यं प्रत्येव विरोधि-वोधिकायाः तदभावव्याप्यवत्तानिश्चय-सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्व-स्वीकारात्। इत्थं सत्प्रतिपक्षसंवलनदशायां नहि संशयाकारानुमितिः सम्भवति।साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शरूपायाः विरोधिभास-कसामग्र्याः प्रतिबन्धकीभूतायाः विद्यमानत्वात्। यतो हिसंशया-नुमितिः नहि लौकिकसन्निकर्षजन्या, न वा दोषविशेषाजन्या, यतः प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्ता स्यादतःसंशयानुमितेरपि प्रतिबध्य-तावच्छेदका-क्रान्ततया नहि संशयानुमितिः तादृशस्थले सम्भवति। अत्र केचन'प्रतिपादयन्ति यत् वह्नित्वेन अभावत्वेन च यदा व्यापकत्वग्रहः अर्थात् वह्निव्याप्यवान् पर्वतः एतादृशः यदापरामर्शो जातः तदानीमेव अभाव्याप्यवान् इत्याकारकोऽपि परामर्शः, तत्र यद्यनुमितेः महानसीयवह्न्यभावविषयकत्वे-महानसीयवह्न्य-भावविषयकत्वे च लाघवम् इति लाघवज्ञानदशायां यत्र सत्प्रतिपक्षता विद्यते तादृशस्थलेमहानसीय-वह्निमान् न वा इत्याकारिका संशयानुमितिर्भवति। एतादृशस्थले संशयानुमितेः तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पयित्वा नहि वारयितुं शक्यते। यतो हिशुद्धवह्निव्याप्यवत्तानिश्चयरूपस्य अथवा

अभावव्याप्यवत्तानिश्चयरूपस्य विरोधिनिश्चयस्य भिन्नविषयक-त्वात्महानसीयवह्न्यभाववत्ताबुद्धिं प्रति महानसीयवह्निमत्ता-बुद्धिम्प्रति वा प्रतिबन्धकत्वासम्भवः।

अत्रेदं बोध्यम्। साध्यव्याप्यवत्ताज्ञानरूपविरोधिन ज्ञानेन नहि सर्वत्र संशयाकारानुमितिवारयितुं शक्यते।यतो हि यादृशस्थले वह्निव्याप्यधूमवानयम्, अभावव्याप्यजलवानयम् इत्याकरक-परामर्शद्वयं विद्यते तादृशस्थलेमहानसीयवह्निविषयिण्याः महानसीयवह्न्यभावविषयिण्याश्चा-नुमितेरभ्युपगमे लाघवम्, एतादृश लाघवज्ञानसत्त्वेतादृशस्थले पर्वतः महानसीयवह्निमान् न वा इत्याकारिका संशयानुमितिर्भवति। यतो हि वह्निव्याप्य-धूमवानयम्इत्याकारकविरोधिपरामर्शरूपा सामग्री वह्न्यभावा-नुमिति प्रत्येव विरोधिनी भवति, न तु महानसीयवह्न्यभाव-विषयिणीमनुमितिमप्रति। किञ्च अभावव्याप्यवानित्याकारिका विरोधिपरामर्शरूपा सामग्री भावविधेयकामनुमितिप्रत्येव प्रतिबन्धिका, न तु महानसीयवह्न्यभावविधेयकानुमितिमप्रति प्रतिबन्धिका। अतः एतादृशस्थलेउभयविधपरामर्शाज्जायमानायाः महानसीयवह्निमान् न वा इत्याकारकसंशयानुमितेः परिहारः कथमपि कर्तुं नशक्यते।

यद्यपि महानसीयवह्न्यभावानुमितेः लाघवज्ञानघटितसामग्री-संवलनदशायां महानसीयविषयकप्रत्यक्षंजायताम्, शाब्दज्ञानं वा जायताम् इत्याकारकेच्छाया असत्त्वदशायाम्, अथ च द्वितीयेच्छायाः सत्त्वदशायांनहि प्रत्यक्षमुत्पद्यते। अतः प्रत्यक्षा-दीच्छाया उत्तेजकविधया प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ अवश्यं निवेशनीयम्।त-देवोक्तं यत् लाघवज्ञानघटितविरोधिन भूताया अनुमितेः यदि सामग्री विद्यते तदा प्रत्यक्षशाब्दादयः न जायन्ते।अतः तादृशसामग्र्याः प्रत्यक्षशाब्दादिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्।

एवञ्चानुमितिसाधारणव्याप्यवाहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टजिज्ञा-सानवच्छिन्न तद्विशिष्टबुद्धित्वस्यैवप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमान्नहि संशयानुमितेः सम्भावनापि भवितुमर्हति।

इदमत्रावधेयम् यथा व्याप्यधर्मावच्छिन्ने कार्ये जननीये व्यापकधर्मावच्छिन्नकार्योत्पादकसामग्री अपेक्षिताभवति तथैव व्याप्यधर्मावच्छिन्ने कार्ये व्यापकधर्मावच्छिन्नकार्योत्पादकसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेयते।इत्थञ्च अभावव्याप्यजलवान् ह्रद इत्या-कारिका या अभावत्वप्रकारकह्रदविशेष्यकानुमितिसामग्री-तादृशसामग्रीकाले नहि मानसीयवह्निविषयक-प्रत्यक्षसम्भवः। यतो हि लाघवज्ञानघटिततादृशसामग्रीव्यापिकायाःशुद्ध अभावत्वव्याप्य-जलवान्ह्रद इत्याकारकपरामर्शघटितायाः व्यापकधर्मावच्छिन्नोत्पा-दकसामग्र्याःप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात्। तथैव सामग्र्या प्रतिबन्धादेव न तादृश महानसीयवह्निविषयकं प्रत्यक्षं सम्भवति।एवञ्च महानसीयवह्निविषयक-प्रत्यक्षस्य तद्विषयकशाब्दस्य च तद्विषयक-जिज्ञासाविशिष्टभिन्नतद्विषयकबुद्धिमात्रंप्रति लाघवज्ञानघटितद्वि-रोध्यनुमितिसामग्र्याः नहि पृथक् प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं, येन संशयानुमितेरनुपपत्तिःस्यात्। एवञ्चोक्तदशायां संशयाकारानुमितेः वारणं नहि कर्तुं शक्यते। इत्थं तत्प्रतिबध्यतावच्छेदक-कोटौमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नविषयक महानसीयवह्निप्रकार-कानुमितिभिन्न-तद्विषयकबुद्धित्वस्यैव निवेशनीयतयासंशयानुमि-तिरत्र निष्प्रत्यूहैव जाता।

किञ्च यद्धर्मं व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानं जायते तद्धर्मावच्छिन्न-विधेयतकै वानुमितिर्भवतीति नियमात्लाघवज्ञानसहकृतमहान-सीयवह्न्यभावादिप्रकारकानुमितौ महानसीयवह्न्यभावत्वस्यापि विधेयता-वच्छेदकत्वमभ्युपेयम्। एवञ्च शुद्धाभावप्रकारिका या सिद्धिः तस्यां सिद्धौ विद्यमानायां नहि शुद्ध-अभावत्वावच्छिन्न-विधेयकानुमितिर्जायते। अतः शुद्ध-अभावत्वप्रकारकसिद्धेः समवधानदशायां नहि शुद्ध-भावत्वावच्छिन्न-विधेयकानुमितेः सामग्र्याः सम्भवः। तदानीमेव लाघवज्ञानस्य विद्यमानत्वे प्रत्यक्षवारणायलाघवज्ञानघटितसामग्र्याः पृथक्प्रतिबन्धकत्वकल्पना-नावश्यकं भवति। तथापिलाघवज्ञानघटितविरोधिकोटिद्वयानुमित्योः सामग्र्याः सत्त्वदशायां प्रत्यक्षनिवारणाय लाघवज्ञान-घटितायाःतथाविधसामग्र्याः पृथक् प्रतिबन्धकत्वकल्पनावाश्यकं भवति। एवञ्च यदा लाघवज्ञानसहकृताकोटिद्वयानुमित्योः सामग्री विद्यते तद्दशायां प्रत्यक्षशाब्दबोधोत्पत्याएककोटिसामग्र्या-मपरकोटिसामग्र्यभावनिवेशस्यावश्यकत्वेन कथं तेन प्रतिबन्धात् संशयानुमितेः वारणं कर्तुंशक्यते।

विषयेऽस्मिन् केचन नैयायिकाः एवं प्रतिपादयन्ति यत् विरोधीविषयकनिश्चयानन्तरं तद्वत्ताबुद्धिर्यथानोत्पद्यते तथैव विरोधिविषयकनिश्चयजनकसामग्र्यन्तरमपि इच्छायाः सत्त्वेऽपि किमपिशब्दात्मकमनुमित्यात्मकं वा परोक्षज्ञानं नोत्पद्यते। अस्यामवस्थायां लाघवज्ञानसहकृतविरोधिकोटिद्वयमनु-मितिजनक-सामग्रीसत्त्वदशायामिच्छायाः विद्यमानत्वेऽपि नहि तद्वत्ताविषय-कशाब्दबोधः अनुमितिर्वा जायते,किन्तु विरोधिकोटिविषयिणी अनुमितिरेव तत्र जायते इति फलानुरोधेन इच्छाभावम् इच्छानवच्छिन्नत्वं वाप्रतिबध्ये विशेषणमनिवेश्य लाघवज्ञान-घटितविरोधिविषयकज्ञानजनकसामग्र्याः शाब्दानुमित्यात्मक-परोक्षज्ञाने प्रतिबन्धकान्तरकल्पनमावश्यकं भवति। इत्थञ्च तादृश-विरोधिसामग्री-प्रतिबध्यतावच्छेदकत्त्वस्यपरोक्षत्वस्यानुमितिसाधा-रणत्वेन विरोधिबोधकसामग्रीकाले नहि संशयानुमितिप्रसङ्गः इति मतं निरस्तमेव'।यतोहि विरोधिविषयकनिश्चयजनकलीभूतसामग्र्याः सत्त्वे परोक्षज्ञानोत्पत्त्यभावस्याप्रामाणिकत्वात्। अत्र सारांशतः इदमेव वक्तुं शक्यते यत् यथा तद्वत्ताबुद्धिम्प्रति तदभाववत्तानिश्चयः प्रतिबन्धको भवति तथैवतदभाववत्ताबोधनजनकीभूततदभाव-व्याप्यवत्ताज्ञानरूपायाः सामग्र्याः परोक्षज्ञानसामान्यं प्रति प्रतिबन्धकत्वेननहि तत्र संशयानुमितेः सम्भवः, इति यत् केनचित् तार्किकेण संशयानुमितेः नोत्पत्तिसम्भव इत्युक्तं तदपिनहि विचारसहम्। यतो हि यदि विरोधिविषयकनिश्चयजनिकायाः सामग्र्याः तद्वत्ताबुद्धौ प्रतिबन्धकता निश्चिताभवेत् तदा तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयरूपसामग्र्यनन्तरं किमपि परोक्षज्ञानं स्यात् किन्तु तद्विषयकपरोक्षज्ञानत्वेनतदभावव्याप्यवत्तारूपविरोधि-सामग्र्याः प्रतिबन्धकताया एव अप्रामाणिकत्वादिति शम्॥

सन्दर्भाः-

१. अनुमानगादाधर्यां सत्प्रतिपक्षप्रकरणे, दीधितिः, पृ.- १८१४
२. अनुमानगादाधर्यां सत्प्रतिपक्षप्रकरणे, दीधितिः, पृ.- १८१४
३. अनुमानगादाधर्यां सत्प्रतिपक्षप्रकरणे, पृ.- १८१५
४. अनुमानगादाधर्यां सत्प्रतिपक्षप्रकरणे, पृ.- १८१६
५. अनुमानगादाधर्यां सत्प्रतिपक्षप्रकरणे, पृ.- १८१६
६. अनुमानगादाधर्यां सत्प्रतिपक्षप्रकरणे, पृ.- १८१६-१७
७. अनुमानगादाधर्यां सत्प्रतिपक्षप्रकरणे, पृ.- १८१७
८. अनुमानगादाधर्यां सत्प्रतिपक्षप्रकरणे, पृ.- १८१८
९. अनुमानगादाधर्यां सत्प्रतिपक्षप्रकरणे, पृ.- १८१८
१०. अनुमानगादाधर्यां सत्प्रतिपक्षप्रकरणे, पृ.- १८१९